

УДК: 94(477.5/.7):323.1«1991/2013»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-046

Національний вимір змін у суспільній свідомості Півдня та Сходу України 1991 – 2013 рр.

О. Ф. Штейнле

*Запорізький національний університет
shteinle@ukr.net*

Ключові слова: Південь та Схід України, національна ідентичність, мовні практики, етнокультурні процеси, асиміляція.

Висвітлюються особливості національного, мовного і релігійного складу населення південних і східних регіонів України після проголошення незалежності аж до початку Революції Гідності. Розкривається їх зв'язок з самоідентифікацією місцевих жителів. Обґрунтовано висновок про складну палітри ідентичностей, характерних для Півдня і Сходу України, що виникла внаслідок суперечливих процесів 1991-2013 рр.

National Dimension of Changes in Public Consciousness of the South and East of Ukraine 1991 – 2013

O. F. Shteinle

Zaporizhzhia National University

Key words: South and East of Ukraine, national identity, language practices, ethnocultural processes, assimilation.

The peculiarities of the national, linguistic and religious composition of the population of the southern and eastern regions of Ukraine after the declaration of independence until the beginning of the Revolution of Virtue are highlighted. It is revealed their connection with self-identification of local residents. Part of the locals have adopted the Ukrainian civic identity, which was reflected in the answers to the 2001 census. If earlier the Russian designation in the documents gave more mobility and allowed to build a career more successfully, in the conditions of independence this motive disappears. The model of the late-Soviet era «Moscow-capital / region» in regional identities after 1991 is partially replaced by the model «Kyiv-capital / region». The complexity of the linguistic picture of the region means more complex «hybrid» identities. Along with the literary versions of the Ukrainian and Russian languages – the most common among local residents – various versions of «surzhik» are used at the household level. Also worth noting is the significant number of bilinguals in the study area – people who are fluent in both languages. These facts suggest that considerable inertia in the public consciousness of the region was manifested in the preservation and only relative transformation of the Soviet era. The abolition of restrictions on religious life in the face of independence led to the revival of church structures, which became influential agents of constructing regional identities. The most influential denomination in the south and east of Ukraine was the Orthodoxy represented by the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, the Ukrainian Orthodox Church of the Kiev Patriarchate, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. Despite the outward resemblance of these religious structures, they carried out radically different preaching activities. The conclusion was substantiated about a complex palette of identities, characteristic for the South and East of Ukraine, which arose as a result of the contradictory processes of 1991-2013.

Зміни, що відбулися внаслідок Революції Гідності та подальшої російсько-української війни, значно вплинули на оцінки історії України кінця ХХ – початку ХХІ ст. У першу чергу, можна вести мову про початок сприйняття 1991-2013 рр. як цілісного історичного періоду з власною логікою. Якщо раніше дослідження сучасної України опи-

сували незавершені процеси і мали відтінок футуристичності, то сьогодні вони мають «другу точку відрізка», яка визначає риторику дослідників.

У множині наукових робіт про пострадянську Україну питанням національної динаміки, мовної картини, культурної еволюції приділено велику увагу. Водночас більша частина досліджень

обмежується викладом статистичних даних та їх первинними узагальненнями, тоді як проблема впливу цих факторів на територіальні уявлення українських громадян залишається мало вивченою. До певних виключень можна віднести працю Лариси Нагорної 2008 р. про український контекст регіональних ідентичностей. Дослідниця окреслила зв'язки в українському суспільстві між ідентифікацією регіонів та національною ідентичністю, культурними практиками, мовними особливостями [1]. Однак, зважаючи на масштаб поставлених завдань, їх детальний аналіз у розрізі Півдня та Сходу України не проводився. Соціолог та демограф Ірина Прибиткова стала автором кількох наукових розвідок щодо національних, мовних та регіональних особливостей самовизначення громадян України [2]. Культурні аспекти взаємодії різних регіонів між собою розкрив професор Ілля Кононов [3]. Серед історичного цеху до розкриття проблем ідентичності Півдня та Сходу України долучився потужний колектив на чолі зі співробітниками Інституту історії України НАНУ, а також запорізькі дослідники Федір та Галина Турченки [4; 5].

У пропонованій статті робиться спроба відтворити цілісну картину змін національного складу, мовних та культурних практик, релігійних вподобань як чинників формування регіональних ідентичностей Півдня та Сходу України протягом 1991-2013 рр.

Національне питання та практики ідентифікації

До 1991 р. відбувалося в СРСР відбувалося конструювання радянського національного проекту, заснованого на російській мові, радянсько-

му культурному досвіді, історичній пам'яті, комуністичних цінностях. На Півдні та Сході України цей процес відбувався інтенсивніше, аніж у інших регіонах республіки. Цьому сприяли близькість до РРФСР, високий рівень урбанізації та постійний притік переселенців-росіян. Зокрема, на території Донецької області протягом 1925-1989 рр. чисельність росіян зростає з 199,1 тис. до 2316,1 тис. осіб, тобто на 2 млн. 117 тис. Більша частина етнічних росіян селилися на території Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Одеської та Харківської областей. Станом на 1989 р. у цих 5 областях проживало понад 7,2 млн. росіян – 63,8% від загальноукраїнської чисельності [6, сс. 236 – 237]. Переселенці розширювали сфери використання російської мови та посилювали російський культурний вплив серед населення регіону. Це полегшувало укорінення радянської ідентичності, яка пропонувала певний компроміс у питанні самовизначення для неросіян. З одного боку, вона легалізувала перехід на російську мову і пов'язані з цим кар'єрні преференції, з іншого – не вимагала радикальної відмови від маркерів національного походження (прізвища, особливостей культури).

Графа «радянська національність» була відсутня у демографічній статистиці СРСР. Під час переписів більшість носіїв радянської ідентичності вказували себе «росіянами», що знайшло відображення у даних статистики. Детально з національним складом населення південних та східних областей УРСР за переписом 1989 р. можна познайомитися в таблиці 2.

Таблиця 2

Національний склад населення південних та східних областей УРСР у 1989 р. (складена за [7]).

Національність / область	Дніпропетровська	Донецька	Запорізька	Кримська	Луганська	Миколаївська	Одеська	Харківська	Херсонська	Загалом по УРСР
Українці	71.57	50.71	63.07	25.75	51.88	75.55	54.6	62.78	75.75	72.73
Росіяни	24.18	43.60	32.02	67.05	44.77	19.42	27.40	33.21	20.17	22.07
Євреї	1.29	0.53	0.69	0.73	0.29	0.90	2.63	1.54	0.60	0.95
Білоруси	1.28	1.45	0.89	2.06	1.17	1.09	0.81	0.72	1.02	0.86
Молдавани	0.17	0.25	0.17	0.27	0.20	1.26	5.51	0.12	0.45	0.63
Болгари	0.07	0.14	1.67	0.09	0.09	0.53	6.32	–	0.11	0.45
Кримські татари / Татари	0.15	0.48	0.33	2,02	0.42	0.11	0.14	0.19	0.63	0.26

Греки	–	1.58	0.10	0.11	–	–	–	–	–	0.19
Вірмени	0.12	0.19	0.12	0.11	0.14	0.13	0.2	0.26	0.10	0.11
Німці	0.17	0.12	0.11	0.10	0.07	0.10	0.14	–	0.12	0.07
Азербайджанці	0.16	0.08	–	0.10	0.08	–	0.09	0.21	–	0.07

Примітка. Через специфіку радянської статистики, яка не виділяла кримських татар як окремих етнос, а фіксувала їх як татар, дані наводяться по 2 групам одночасно.

Наслідком національної політики в СРСР стала ерозія української національної ідентичності в регіоні та засвоєння значною кількістю місцевих мешканців радянської ідентифікації. Ці дані підтверджують дослідження уявлень місцевих жителів. У 1994 р. понад 40% опитаних респондентів у Донецьку відносили себе до «радянських людей» [8, с. 303].

Здобуття незалежності Україною змінило вектори національних, культурних та релігійних уявлень у її південних та східних областях. Розпад СРСР знищив систему координат, у якій радянська ідентичність мала сенс. Натомість до суспільного дискурсу повертається національна термінологія.

Велику роль у еволюції національних ідентичностей на Півдні та Сході України зіграла переорієнтація міграційних процесів. У 1990-х рр. припиняється активна міграція етнічних росіян до східних та південних областей України. У 1991 р. загалом до України переселилося близько 201 тис. осіб російської національності, у 1999 р. – лише 24 тис. (у 10 разів менше). Більша частина з них, як і раніше, направлялися до досліджуваного регіону. Водночас зростає зворотній процес еміграції. Протягом 1991-1999 рр. Україну полишають 968 тис. росіян [9, сс. 76 – 82, 602 – 604].

Також активізується повернення кримських татар до Автономної Республіки Крим. З кінця 1980-х по 2013 рр. їхня чисельність зросла до 270 тис. осіб, що склало близько 13% населення у АРК. На Півдні України відновлюється добре організована та активна етнічна група, яка веде боротьбу за власні права на історичній батьківщині. Кримські татари поряд з власною національною ідентичністю активно засвоюють та пропагують українську громадянську ідентифікацію. Мустафа Джемілев у інтерв'ю 2011 р. цілком виправдано підкреслив, що протягом 1990-х – 2000-х рр. Меджліс кримських татар розглядався в Києві як «головна сила, яка протистоїть проросійським сепаратистам» [10]. Як наслідок, у регіональних ідентичностях регіону зникає монополія прорадянських та проросійських уявлень. Виникає альтернатива у вигляді ренесансу національної свідомості та поєднання його з ідеєю української політичної нації.

Загальну зміну вектору національних процесів у регіоні засвідчив перепис населення 2001 р. Частка українців зростає у всіх областях Південної та Східної України (на Дніпропетровщині приріст становив 7,7%, на Донеччині – 7,2%, на Запоріжжі – 7,7%, на Луганщині – 6,1%, на Миколаївщині – 6,3%, на Одещині – 8,2%, на Харківщині – 7,9%, на Херсонщині – 6,3%) [11]. Єдиним виключенням стала АРК через стрімкий приріст чисельності кримських татар.

Варто підкреслити, що ці дані відображають, у першу чергу, не міграційні процеси чи природний приріст населення певних етнічних груп. Головною причиною стали світоглядні зміни в регіоні. Частина місцевих жителів засвоїли українську громадянську ідентичність, що знайшло відображення у відповідях на питання перепису. Якщо раніше позначка «росіянин» у документах давала більшу мобільність та дозволяла успішніше будувати власну кар'єру, то в умовах незалежності цей мотив зникає. Модель пізнєрадянської доби «Москва-столиця / регіон» у регіональних ідентичностях після 1991 р. частково заміщується на модель «Київ-столиця / регіон».

Регіональні ідентичності та мовнокультурне середовище

За висновками дослідниці Марії Гончарової, мова бере участь у конструюванні різних типів ідентичностей відмінними способами. Якщо у національних уявленнях мова є їх безпосереднім маркером, то у територіальних ідентичностях її вплив проявляється опосередковано – через культуру [12, с. 64].

Мовні процеси на Півдні та Сході України протягом 1991-2013 рр. розвивалися за двома суперечливими векторами. З одного боку, отримання українською мовою статусу державної зумовлювала розширення її використання у офіційному діловодстві, освіті, науці, засобах масової інформації. Поширення української громадянської ідентичності мало наслідком зупинку процесів русифікації в регіоні та поступове збільшення частки людей, які вказали українську рідною. З іншого боку, державний статус української мови не призвів до радикальної зміни у сфері культури. Укра-

їномовний продукт кількісно та якісно поступався російськомовному, що поглиблювало наслідки русифікації краю. Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. російська мова домінувала у засобах масової інформації Півдня та Сходу України, кінопродукції, книжкових виданнях тощо [13, сс. 323 – 324].

Дослідження мовнокультурної ситуації 1990-х – 2000-х рр. показують, що дані процеси були характерними для усієї України [14, сс.13 – 14]. Але в АРК, південних та східних областях стано-

вище української мови ускладнювалося концентрацією російськомовного середовища в крупних індустріальних центрах, які культурно домінували над «селянськими» україномовними жителями. Українська залишалася, як і в радянські роки, мовою «кухні», «базару» та невеликої групи здатних опиратися культурному тиску інтелектуалів.

Зміни в мовній картині досліджуваних областей відображає таблиця 3.

Таблиця 3

Тенденції змін у мовному склад населення південних та східних областей УРСР у 2001 р. (у %) (складена за [15])

Область / рідна мова	Українська		Російська	
	2001	зміна відносно 1989 р. (%)	2001	зміна відносно 1989 р. (%)
Дніпропетровська	67,0	+5,0	32,0	-5,2
Донецька	24,1	-6,5	74,9	+7,2
Запорізька	50,2	+0,9	48,2	-0,6
Кримська / АРК	10,1	-3,5	77	-5,64
Луганська	30	-4,9	68,8	+4,9
Миколаївська	69,2	+5,0	29,3	-4,5
Одеська	46,3	+5,1	41,9	-5,2
Харківська	53,8	+3,3	44,3	-3,8
Херсонська	73,2	+5,5	24,9	-5,5
Загалом по Україні	67,5	+2,8	29,6	-3,2

Дані етнографічних експедицій Запорізького національного університету протягом 2000-2014 рр. продемонстрували, що офіційна статистика неповно відображає наявну мовну картину Південної та Східної України. Поряд з літературними версіями української та російської мов – найбільш поширених серед місцевих мешканців – на побутовому рівні вживаються різні версії «суржику». Також варто відзначити значну кількість у досліджуваному регіоні білінгвів – людей, котрі активно вживають обидві мови [див., наприклад, 16]. Ці дані збігаються з результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології протягом 1991-2003 рр. Вони виявили значно більше варіацій мовної та національної приналежності респондентів, аніж загальнодержавні переписи [17]. Складність лінгвонаціональної картини регіону означає наявність більш складних «гібридних» ідентичностей, схожих на ситуацію серед номенклатури 1945-1991 рр. [18]. Ці факти дозволяють стверджувати про значну інерцію в суспільній свідомості регіону, що ви-

явилося у збереженні та лише відносній трансформації уявлень радянської доби.

Релігійні процеси в самоідентифікації населення

Припинення обмежень релігійного життя в умовах незалежності зумовило відродження церковних структур, які стали впливовими агентами конструювання регіональних ідентичностей. Найбільш впливовою конфесією на Півдні та Сході України стало православ'я, представлене Українською Православною Церквою Московського Патріархату (УПЦ МП), Українською Православною Церквою Київського Патріархату (УПЦ КП) та Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ). Попри зовнішню схожість даних релігійних структур, вони здійснювали радикально відмінну проповідницьку діяльність.

УПЦ МП мала найсприятливіші умови для збільшення власних парафій впливу у південних та східних областях України: наявність власної інфраструктури ще з радянських часів, фінансова підтримка місцевих фінансово-промислових

груп, приналежність до впливової Російської Православної Церкви. Станом на 2010 р. УПЦ-МП належало 42% громад на Сході та 35,1% на Півдні України [19]. Проповідницька робота даної гілки православ'я базувалася на поширенні цінностей російського православ'я, які передбачали поєднання етичних норм з національними та культурними орієнтирами російської культури. Це виражалося у виключному вживанні церковнослов'янської мови у богослужіннях та російської літературної у офіційних документах, пропагуванні ідеї «святої Русі», яка протистойть бездуховному Заходу, агресивне несприйняття інших напрямків християнства, зокрема УПЦ-КП і УАПЦ (нелегітимні «розкольники») та протестантів (деструктивні «сектанти»). У інформаційному полі регіону громади УПЦ-МП трансливали бачення України (за виключенням греко-католицького Заходу) як частини єдиного релігійно-культурного простору з Росією та Білоруссю, а не як окремого культурного суб'єкта. «Церква не може не зберігати і не відроджувати, – висловлював офіційну позицію УПЦ МП митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел, – бездумно зневажені політиками в силу цьогохвилинних політичних інтересів і особистої вигоди священну, богозаповідану духовну, історичну, культурну і народну єдність країн “Русского Мира”» [20]. Зауважимо, що це далеко не найбільш радикальні думки, які побутували в УПЦ МП. Її представники неодноразово заперечували історичну суб'єктність України, пропагуючи натовість ідею Малоросії – російської провінції, культурно та політично залежної від метрополії [21]. Підпорядкованість УПЦ МП культурній політиці Російської Православної Церкви з усіма наслідками для релігійної ситуації в Україні неодноразово підкреслювалася дослідниками [22, сс.602 – 603; 23].

На противагу громадам Московського патріархату, Київський Патріархат та УАПЦ виступали за самодостатність українського православ'я. Незважаючи на значно гірші умови для розвитку власної мережі, їм вдалося суттєво збільшити свою присутність у регіону. У 2010 р. у південних областях та АРК громади УПЦ-КП становили 7,3%, громади УАПЦ – 1,4%. На Сході частка громад українського православ'я склала 6,6% [19]. Дані громади послуговуються українською мовою у богослужінні та офіційних документах, беруть активну участь у відзначенні українських національних свят та пам'ятних дат, співпрацюють з українськими національними організаціями на зразок «Пласту», «Сокола» тощо. Як відзначив дослідник Павло Подобєд, у меморіальних заходах Київського Патріархату та УАПЦ важливу роль посідала Гетьманщина, Укра-

їнська Народна Республіка, Голодомор 1932-1933 років тощо. У південних та східних областях храми цих гілок православ'я є центрами поширення української культури та символіки [24, сс. 69 – 71]. У своїй проповідницькій роботі вони поширюють уявлення про Південь та Схід як історичні частини України.

Помітною особливістю релігійного життя в регіоні стали міцні позиції протестантських громад, які в 2010 р. включали 42,5% об'єднань на Сході та 27,2% на Півдні країни [25, с. 203]. До найбільш чисельних з них зараховують євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників та адвентистів. Спільним знаменником для даних громад стала проповідь цінності людської самореалізації та необхідності докладання активних зусиль людиною для подолання життєвих труднощів. Після 1991 р. протестантські течії християнства перетворюються з переслідуваних на активних учасників суспільно-політичного життя і відтак – на агентів конструювання регіональних ідентичностей. На думку дослідниці Тетяни Грушевої, в умовах незалежності космополітичні погляди більшості українських протестантів трансформуються у підтримку національної ідеї, з'являється турбота про долю країни. Так само потужну роль відіграє етика руху, націлена на життєвий успіх, громадянську позицію, соціальну солідарність [26]. Поширення протестантизму на Півдні та Сході України сприяло ерозії радянської системи цінностей.

Також протягом періоду від проголошення незалежності України до початку «Революції Гідності» на Півдні України зростала роль ісламського чинника. Він грав важливу роль, у першу чергу, у конструюванні власної ідентичності кримських татар. В умовах нерозвиненості системи освіти мовою корінного народу Криму іслам відіграв роль чіткого маркера для об'єднання і політичної мобілізації кримли. При цьому акцент робився саме на його «національному характері» [27].

Отже, національні, мовні та релігійні процеси в Південній та Східній Україні 1991-2013 рр. мали наслідком вагомі зміни у ідентифікації місцевих жителів. Вони засвідчили про засвоєння значною частиною мешканців регіону української громадянської ідентичності, формування агентів поширення українського національного проекту. Водночас у суспільній свідомості збереглися залишки радянської ідентичності та виникли агенти трансляції російського культурного впливу. Як наслідок, у регіоні слід вести мову про складну множину ідентичностей, заснованих на мові, культурі та національній приналежності.

Джерела та література

1. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
2. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. №3. С.60-78.
3. Kononov I. Cultural determinants of the interaction between Donbas and Halychyna in the regional system of Ukraine. New Ukraine. Kraków, 2011. №11. P.140-178.
4. Схід і Південь України: час, простір, соціум. В 2 т. Т.1: Колективна монографія / Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Інститут історії України, 2014. 378 с.
5. Турченко Г.Ф., Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. 165 с.
6. Макаренко Н. Сучасні трансформаційні процеси в етнічній структурі України (на прикладі Донбасу). Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2011. Вип.5. С.232-246.
7. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. К.: Картографія, 2001 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://etnography.national.org.ua/nsklad/index.html>
8. Україна модерна («Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні». Спеціальний випуск). Ч.12 (2). Київ-Львів, 2007. 360 с.
9. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. 700 с.
10. Мустафа Джемільєв: «Наші принципи ненасилля дали змогу уникнути кривавих конфліктів у Криму» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/24107945.html>
11. Всеукраїнський перепис населення України 2001 року. Національний склад [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
12. Гончарова М. Роль мови у формуванні різновидів ідентичностей. Мова і суспільство. 2015. Вип.6. С.60-69.
13. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). Запоріжжя: Просвіта, 2009. 367 с.
14. Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки): Збірник наукових статей. К.: Інститут історії України, 2012. 261 с.
15. Всеукраїнський перепис населення України 2001 року. Мовний склад [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>
16. Усна історія Степової України: Запорізький край / А. Бойко (гол. ред.). Т.1. Запоріжжя: АА «Тандем», 2008. 510 с.
17. Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/16_linguaethnical.pdf.
18. Штейнле О.Ф. «Чужі товариші»: проблеми ідентичностей політичних еліт радянської України (1950–1980-ті рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип.47. С.177-180.
19. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/upload/prz_2011_Rlg_sml.pdf.
20. Агафангел (Саввин). Проблемы Православия на постсоветском пространстве. Православная Одесса. 2009. 25 ноября.
21. Інтерв'ю митрополита Іларіона. 2008 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://svlavra.church.ua/intervyu-mitropolita-ilariona/>
22. Історія релігії в Україні / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький. К.: Знання, 1999. 735 с.
23. Филипчук С.В. Вияви «руського мира» у друкованих медіа УПЦ МП. Гілея: науковий вісник. 2015. Вип.94. С.214-219.
24. Подобєд П.К. Історико-меморіальні практики українських православних церков. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2012. Вип.9. С.68-73.
25. Кочан Н.І. Релігійність в Україні: регіональний вимір. Збірник наукових праць «Політологічні студії». 2010. Вип.1. С.197-208.
26. Грушева Т.В. Місце протестантів у духовному житті України. «Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя: АА Тандем, 2017. С.109-116.
27. Інтерв'ю з М. Джемільєвим. Авдет. 2003. №8-9 (13 травня). С.1.